

J.M. Otto en S. Pompe *

J.M. Otto, directeur NORZOAC, RU Leiden, S. Pompe, medewerker NORZOAC, RU Leiden.

ISLAMITISCH RECHT IN INDONESIA : "INLIJSTING" (1) VAN DE SHARI'A IN HET HUIDIGE NATIONALE HUWELIJSRECHT.

1. Inleiding

Op 19 oktober 1987 maakte de gouverneur van de Indonesische provincie Irian Jaya onverwacht bekend dat hij niet voor een nieuwe ambtstermijn beschikbaar was. Naar verluidt was hij hiertoe gedwongen in verband met zijn huwelijk met een tweede vrouw. President Suharto en zijn vrouw hechten namelijk grote waarde aan het beginsel der monogamie, zéker voor overheidsdienaren (zie onder 3).

Op 30 oktober van dat jaar werden in de provincie Aceh vier leden van een moslimgroepering veroordeeld tot gevangenisstraffen variërend tussen 18 en 30 maanden. Zij hadden gedemonstreerd tegen eethuizen die open waren in de vastentijd. Op 10 november werd het nieuwe museum voor de Historie van het Staatsgezag (Museum Purba Wisesa) in Jakarta geopend. Het is geheel gewijd aan bedreigingen van de eenheidsstaat door extremistische moslims, zoals de Darul Islam (zie Van Dijk 1981).

Bij de opening waarschuwde president Suharto tegen bewegingen die opereerden onder het mom van de godsdienst en hij riep op het heilige karakter van het geloof te bewaren. Op 12 december, nog steeds van 1987, * veroordeelde een rechtbank in Jakarta twee moslims wegens deelname aan een beweging die de stichting van een islamitische staat voorstaat. Voor deze subversie kreeg de ene vijftien jaar, de ander levenslang (2).

Deze bijdrage handelt over enkele aspecten van islamitisch recht in Indonesië. Dit land telt thans ongeveer 150 miljoen moslims, en daarnaast ongeveer vijftien miljoen andersdenkenden, vooral christenen en hindoes. Onder de Indonesische moslims vormen de ortho-

* Dit artikel is een bewerking van de voordracht door J.M. Otto op het RIMO-symposium op 3 juni 1988.

Het is opgezet en geschreven door J.M. Otto. Aan bepaalde onderdelen is een substantiele bijdrage geleverd door S. Pompe, in het bijzonder voor wat betreft de Indonesische literatuur en jurisprudentie. Voorts dient vermeld te worden dat A.W.H. Massier en C.W.H. de Waaij-Vosters nuttige bijdragen hebben geleverd in de vorm van vertaal- en zoekwerk. Alle bovengenoemde personen zijn verbonden aan het NORZOAC.

doxen slechts een minderheid, die door waarnemers wordt geschat op 10 procent, 20 procent of nog wat hoger (Van Dijk 1988: 42).

Van de overigen zijn er velen voor wie de Islam in de woorden van de Leidse adatrechtgeleerde Van Vollenhoven (1918:133) slechts een 'toevoegsel' is aan een levensovertuiging waarvan de inheemse 'onderlaag' anders is.

De spanning tussen enerzijds de groeperingen van de 'muslim fanatik' en anderzijds die van de 'muslim statistik' of nominale moslim, welke laatste in het politieke krachtenveld steun geniet van regering, leger, christelijke groeperingen en chinezen, komt uiteraard ook tot uiting in de wijze waarop het islamitische recht in dit land wordt toegepast. Dit blijkt in het bijzonder uit de Huwelijkswet nr. 1 van 1974, zowel uit zijn voorgeschiedenis, inhoud, uitvoeringsverordeningen als uit de toepassing van deze wet door de rechter (3). Wij zullen ons betoeg toespitsen op twee zaken die in Indonesië sedert eeuwen tot het domein van het islamitisch recht hebben behoord en nu in bovengenoemde wetgeving door de staat geregeld zijn: polygamie en verstoting. Het gaat ons daarbij in deze bijdrage niet in de eerste plaats om de visie van Indonesische religieuze wetsgeleerden op deze twee onderwerpen - hoe interessant ook - maar om de wijze waarop de staat heeft getracht het godsdienstige recht 'in te lijsten' - het woord is wederom van Van Vollenhoven (1931:403). De regering van Indonesië heeft zoals die van zoveel andere islamitische landen gezocht naar een tussenweg tussen enerzijds de seculiere staat, zoals Atatürk's Turkije, en anderzijds een islamitische staat (vgl. Sauveplanne 1981:252-261). Dit is een weg geworden van compromissen, die onder meer resulteerden in: de Pancasila-staatsideologie in 1945; de creatie van het Ministerie van Godsdienstzaken in 1946 als buffer tussen Islam en staat; het geüniformeerde stelsel van onder dit ministerie ressorterende godsdienstige rechtbanken (pengadilan agama), dat bestaat naast een stelsel van landsrechtbanken (pengadilan negeri); en tenslotte, op grond van wet nr. 13/1965, de cassatierechtspraak door het nationale Hooggerechtshof (Mahkamah Agung) ten aanzien van de vonnissen van zowel de godsdienstige rechtbanken als de landsrechtbanken (Lev 1972; Boland 1982; Van Dijk 1988).

Langdurig overleg gericht op consensus, musyawarah, is in Indonesië steeds aan deze compromissen voorafgegaan. En als een partij bij een bepaalde onderhandelingsronde op punten gewonnen heeft, kan hij zich onmiddellijk weer gereed maken voor de volgende ronde. Voor radicale, eenduidige definitieve oplossingen op dit terrein lijkt geen plaats te zijn in Indonesië. Dat was zo in de koloniale tijd en dat is nog steeds zo.

Alvorens met u te proeven van de balancerkunst van de Indonesische wetgever op het terrein van de polygamie en verstoting, willen wij uw aandacht vragen voor een historisch overzicht van een aantal voor ons onderwerp relevante gebeurtenissen en regelingen.

2. Een terugblik

Voor 1945

Als vanaf 1300 vanuit Aceh de Islam zich over de archipel gaat verbreiden, zijn er verschillende vorstenrijken die een eeuwenoude hindoe-boeddhistische traditie kennen en grote delen van het huidige Indonesië beslaan. Als in 1595 de eerste Hollander er voet aan wal zet, is de Islam inmiddels zeker in vele kuststeden al redelijk gevestigd. Bij optekeningen van inheems recht in de VOC-tijd (1602-1800) worden gewoonterecht en islamitisch recht doorgaans nog door elkaar gehaald. Dit is niet geheel onbegrijpelijk omdat de

twee dikwijls vermengd zijn. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw beginnen koloniale wetenschappers en wetgevers serieus werk te maken van het recht van de inheemse bevolking (zie Otto and Pompe, t.v. 1989). In 1853 verschijnt bijvoorbeeld Salomon Keyzer's 'Handboek voor het Mohammedaanse regt'. In 1854 wordt in artikel 75 van het Regeeringsreglement, de koloniale 'grondwet', de inheemse bevolking in beginsel in het genot van haar eigen privaatrecht gelaten. Het in Nederlandse ogen gebrekkige en ongecontroleerde functioneren van de op Java en Madura vanouds bestaande islamitische rechtspraak wordt aan banden gelegd door wettelijke bepalingen. Eén daarvan is de fameuze Wet op de Priesterraden van 1882, ontworpen door mr. L.W.C. van den Berg. Deze jurist was van mening dat voor alle moslims in beginsel onverkort het islamitisch recht gold, en deze theorie wordt onder de benaming 'receptio in complexu' nog altijd onder juristen in Indonesië geciteerd (Noer 1978:45-47; Djodjodigoeno 1952:41). Van den Berg wordt in 1884 de mantel uitgeveegd door Snouck Hurgronje (1884), die van 1891 tot 1907 adviseur van de gouverneur-generaal en architect van het koloniale Islambeleid is. Dit beleid heeft volgens Van Dijk (1988:24-25) drie elementen: geen inmenging in zuiwere geloofsaangelegenheden, een scherp toezicht op, eventueel ingrijpen bij politieke activiteiten, en tenslotte sturing en modernisering op maatschappelijk gebied.

De opinies van Snouck Hurgronje en Van Vollenhoven en hun leerlingen zijn in de eerste helft van de twintigste eeuw van grote invloed. Tegenover de 'receptio in complexu' stellen zij de theorie dat het islamitisch recht geldt voorzover het in het levende volksrecht van de bevolking zelf is opgenomen.

Bestudering van het levende volksrecht, adatrecht genoemd, is het levenswerk van Van Vollenhoven, die nauw samenwerkt met Snouck Hurgronje.

In 1903 verschijnt de eerste druk van Juynboll's 'Handleiding tot de Kennis van de Mohammedaansche Wet volgens de Leer der Sjāfi'itische School', waarin veel van het gedachtengoed van Snouck Hurgronje weergegeven is.

Kort na de eeuwwisseling zijn er opmerkelijke tekenen van vrouwenemancipatie - de brieven van Kartini. Vanaf 1912 ontstaan inheemse islamitisch getinte organisaties zoals de Sarekat Islam. In 1926 en 1927 vinden er grote uitbarstingen van islamitisch nationalisme plaats (Van Dijk 1988:28-30). Als de Japanners in 1942 Indonesië bezetten, richten zij een Kantoor voor Godsdienstzaken op om de religieuze krachten te bundelen voor hun politieke doeleinden (Van Nieuwenhuijzen 1947). Dan beginnen de nationalistische leiders de praktische voorbereidingen voor de onafhankelijkheid.

1945 en daarna

Als de vrijheid in zicht is worden de spanningen in het front van onafhankelijkheidsstrijders groter. Wordt het een groene, islamitische, of een rode, nationalistische, vrijheid? Op 1 juni 1945 schetst Sukarno zijn vijf-zuilen ideologie, de Pancasila (Boland 1982:21 e.v.; Van Dijk 1988:38 e.v.). De vijfde zuil is 'het geloof in God'. Moslimleiders bewerkstelligen dat in een op 22 juni geformuleerd compromisdocument, later het Jakarta Handvest genoemd, een passage toegevoegd wordt: 'de verplichting voor aanhangers van de Islam om het islamitisch recht in praktijk te brengen. In de daarop volgende weken betoogt Sukarno dat door deze passage de overwegend niet-islamitische regio's de republiek zouden kunnen verlaten (Van Dijk 1988:40). Op 17 augustus 1945 wordt door Sukarno en Hatta de onafhankelijkheid geproclameerd. Daags daarna wordt na hevige discussie de bewuste passage geschrapt uit de preambule van de concept-grondwet. Het

woord 'Islam', zo volgt uit de beraadslaging, zal in de Indonesische grondwet niet voorkomen (Boland 1982:36-37; Logemann 1962:696-701). Bij dit ondergeschikt maken van het islamitische aan het Indonesische in de redactie van de grondwetstekst, speelt de jurist Supomo een belangrijke rol. Zijn opvattingen stroken kennelijk met die van zijn leermeesters in het adatrecht, Van Vollenhoven en Ter Haar. Wel wordt godsdienstvrijheid als burgerrecht in de grondwet (art. 29-2) opgenomen. In 1946 wordt het Ministerie van Godsdienstzaken opgericht. Dit departement zal een centrale rol spelen bij het toezicht op de naleving van het islamitisch recht in Indonesië (Boland 1982:105-111; Geertz 1960:199-214).

Afscheidingsbewegingen zoals de Darul Islam in 1948 en 1949 op West-Java bedreigen de jonge republiek enige tijd. Eind 1949 wordt door Nederland de soevereiniteit overgedragen.

Bij de eerste algemene verkiezingen in 1955 scoren de islamitische politieke partijen flink (Van Dijk 1988:41-42). Maar niet lang daarna raken zij in de nationale politiek in het defensief, nadat nieuwe, deels islamitisch geïnspireerde opstanden het regime bedreigen. President Sukarno, gesteund door de communisten, en het leger nemen de macht in handen. In 1960 wordt een belangrijke moslimpartij verboden (idem:44).

Onder juristen viert inmiddels de anti-Europese stroming hoogtij. Daarbij wordt vooral het adatrecht naar voren geschoven als uiting van de Indonesische identiteit, terwijl ook trekken van socialistisch recht zichtbaar zijn (Ball 1981:164-186). Na de bloedige omwentelingen van 1965-1966 komt Suharto's nieuwe-orde-regime (Orde Baru), waar de islamieten aanvankelijk veel van verwachten. Zij helpen hem de communisten uit te schakelen, maar het blijkt dat ook hun eigen partijen verboden blijven respectievelijk aan banden worden gelegd. In 1971 scoren de islamitische partijen bij de algemene verkiezingen veel lager dan in 1955. In 1973 moeten zij zelfs fuseren in een door de overheid sterk gecontroleerde partij, de PPP (Partai Persatuan Pembangunan, letterlijk eenheidspartij voor de opbouw).

In datzelfde jaar wordt in het Indonesische parlement een ontwerp voor een uniforme huwelijkswet voor alle Indonesiërs behandeld, dat sterke afkeuring en emoties oproept bij moslimleiders. Eerdere pogingen in de jaren '50 en '60 waren reeds mislukt (Noer 1978: 50-52). Het ontwerp tast het geldende islamitisch recht sterk aan, zowel materieel als door procedurevereisten. Zeven bezwaren blijken voor de PPP onoverkomelijk (Katz and Katz 1975:661-662), waarvan wij er vier noemen: ten eerste, registratie is in het ontwerp een geldigheidsvereiste voor het huwelijk (art.2-1); ten tweede, voor polygamie is toestemming van de landsrechtbank nodig (art.3) dus niet van de godsdienstige rechtbank; ten derde, voor echtscheiding en verstoting geldt dit eveneens (art.40); ten vierde, huwelijken tussen aanhangers van verschillende godsdiensten zijn mogelijk (art. 11-2) conform de onder moslimleiders impopulaire koloniale Regeling Gemengde Huwelijken 1898. Het komt niet tot een stemming in het parlement. De PPP die daarbij dik zou verliezen, dreigt de zaal te verlaten. Buiten zijn er onlusten. Vervolgens geeft de president de PPP toe dat alle bepalingen die strijdig zijn met het islamitisch recht zullen worden verwijderd. Daarom wordt registratie als geldigheidsvereiste eenvoudig geschrapt, evenals de bepaling die gemengde huwelijken mogelijk maakt. Toestemming voor polygamie en echtscheiding zal volgens een nieuw ontwerp niet door de landsrechtbank maar door de godsdienstige rechtbank worden verleend (Katz and Katz 1975:664-665).

Een kernartikel in het gewijzigde ontwerp is art. 2(1), dat bepaalt dat een huwelijk geldig is wanneer het voltrokken wordt volgens het recht van de godsdienst en het geloof der partijen (Perkawinan adalah sah, apabila dilakukan menurut hukum masing-masing agamanya dan kepercayaannya itu).

Het nieuwe ontwerp wordt aangenomen en begin 1974 afgekondigd als de Huwelijkswet nr. 1/1974. Delicate zaken worden echter grotendeels doorgeschoven naar een later te maken uitvoeringsregeling. Dit wordt Regeringsverordening nr. 9/1975. In 1983 volgt nog een Regeringsverordening die alleen voor overheidsdienaren geldt, nr. 10/1983.

Het statelijk Indonesisch huwelijksrecht wordt thans bepaald door: de Huwelijkswet zelf, Regeringsverordening 9/1975, Regeringsverordening 10/83, en, aldus slotbepaling art. 66 van de Huwelijkswet: die oudere, reeds bestaande regelingen die onderwerpen betreffen die niet in de nieuwe wet zijn geregeld. Dit laatste heeft mogelijk betrekking op de religieus-gemengde huwelijken, waarvan de juridische basis thans in Indonesië omstreeden is (zie Pompe t.v.1988).

3. Polygamie

Hoe luidt de thans geldende wetgeving voor polygamie (4). De Huwelijkswet wijdt in hoofdstuk I 'Grondslag van het huwelijk' de artikelen 3, 4 en 5 aan dit verschijnsel.

'De man', zo bepaalt art. 3-1, 'kan in beginsel tegelijkertijd slechts met één vrouw door het huwelijk verbonden zijn. De vrouw kan tegelijkertijd slechts met één man door het huwelijk verbonden zijn'. De Memorie van Toelichting verklaart bovendien tot twee keer toe: 'Deze wet gaat uit van het principe van de monogamie' (MvT, Inleiding 4c, en toelichting op art. 3-1). Echter bepaalt art. 3-2: 'De rechtbank kan een gehuwde man toestemming geven om met meer dan één vrouw in het huwelijk te worden verbonden, wanneer dit door de betrokken partijen wordt gewenst'. Deze rechtbank is voor moslims de godsdienstige rechtbank (art. 63). De artikelen 4 en 5 van de wet alsmede de artikelen 40 t/m 44 van Regeringsverordening 9/1975 (Rv.9) bepalen de procedure die de man moet volgen om die toestemming te krijgen. Het begint met een schriftelijk verzoek aan de rechtbank (art. 4-1 j° art. 40 Rv.9).

De rechtbank zal slechts toestemming geven indien één van drie expliciet genoemde gronden aanwezig is:

- a. de echtgenote kan haar plichten als echtgenote niet vervullen
- b. de echtgenote heeft blijvend lichamelijk letsel of is ongeneeslijk ziek
- c. de echtgenote kan geen kinderen krijgen (art. 4-2 j° art.41 Rv.9).

Dit vormt niet de enige beperking die de wetgever heeft gesteld. De wet noemt nog drie vereisten waaraan moet worden voldaan (zie art. 5-1), namelijk :

- a. de echtgenote moet met het verzoek instemmen, tenzij dit instemmen op twee in de wet genoemde gronden niet mogelijk is, dan wel de rechter dit niet nodig oordeelt (art. 5-2)
- b. de zekerheid dat de man zijn vrouwen en kinderen kan onderhouden, blijkende uit een verklaring van werkgever, belastingdienst of anderszins (art. 41c Rv.9)
- c. de garantie dat de man zijn vrouw en kinderen rechtvaardig zal behandelen, blijkende uit een verklaring of belofte van de man (art. 41d Rv.9)

Om deze gronden en vereisten te onderzoeken, roept de rechtbank de betrokken vrouwen op en luistert naar hen (art. 42-1 Rv.9). Als de rechtbank meent dat er voldoende gronden zijn, geeft zij een uitspraak waarin toestemming voor het polygame huwelijk wordt gegeven (art. 43 Rv.9). Zonder deze schriftelijke toestemming is het de registratieambtenaar van het Kantoor voor Godsdienstzaken (Geertz 1960:200-207; Lev 1972:75-80, 132-147) verboden het huwelijk in te schrijven (art. 44 Rv.9). De man die polygaam huwt zonder toestemming op zijn schriftelijk verzoek is strafbaar en kan max. Rp 7500 boete krijgen. De registratieambtenaar wordt voor dat geval zelfs met drie maanden gevangenisstraf bedreigd (art. 45-1 Rv.9).

Gelden deze polygamie bepalingen voor alle Indonesische moslims, voor de ambtenaren onder hen geldt bovendien Regeringsverordening 10 van 1983, die de polygamie nog verder beperkt. Polygamie tussen man en vrouw die beiden ambtenaar zijn heeft de verordening eenvoudig verboden (art. 4-2 Rv.10). Wie zelf ambtenaar is, man of vrouw, en in een tweede huwelijk wil treden met iemand die niet bij de overheid werkt, moet toestemming vragen (art. 4-1 en 4-3 Rv.10) aan het bevoegd gezag van zijn of haar ambtelijke dienst. Dit verzoek moet schriftelijk gedaan worden via de hiërarchische kanalen, en wie van zijn ondergeschikte zo'n verzoek ontvangt, heeft drie maanden de tijd dit te overwegen alvorens het weer aan zijn superieur door te geven (art. 5-1 Rv.10).

Waarom worden juist de ambtenaren zo in hun privéleven geraakt? Omdat, zo overwoog de wetgever in de considerans van deze verordening, 'de ambtenaar de plicht heeft een goed voorbeeld te geven aan zijn ondergeschikten en een model te zijn van een goed staatsburger in de maatschappij, ook in de organisatie van het familieleven'. Totzover de inhoud van de nieuwe wetgeving over polygamie.

Wat is nu bekend over de toepassing van de nieuwe regels door de rechter? Gepubliceerd is tenminste één relevant arrest van de godsdienstige kamer van het Hooggerechtshof (no.10 K/Ag/1980). Dat vormt een bevestiging van eerdere uitspraken door het godsdienstige hof (pengadilan tinggi agama) te Bandung en de godsdienstige rechtbank van Groot-Jakarta, die inhouden dat een tweede huwelijk ongeldig is, omdat er geen toestemming was verleend door de rechtbank en de eerste vrouw bovendien nooit toestemming had verleend (Departemen Agama, Yurisprudensi 1982-1983: 71 e.v.).

Katz en Katz (1978:311) citeren twee vonnissen uit een studie over de islamitische rechtbank te Malang, waarbij eveneens toestemming voor polygamie was geweigerd wegens onvoldoende gronden: in het ene geval voerde de man zijn 'bijzondere seksuele krachten' aan, in het tweede geval voerde de man zijn wens tot nakomelingschap aan; en dat terwijl zijn vrouw later getuigde reeds negen kinderen van hem te hebben.

Uit deze drie uitspraken krijgt men een eerste indruk van gedegen wetstoepassing, en derhalve geringere kansen voor polygamie. Katz en Katz bevestigden die indruk op grond van interviews met tientallen betrokkenen (idem:311-312).

Een geheel ánder beeld wordt daarentegen geschetst in twee publicaties over recentere onderzoeken door docenten van de Universitas Indonesia bij godsdienstige rechtbanken in Jakarta-centrum, respectievelijk Jakarta-noord.

Poerbatin (1985) onderzocht 60 toestemmingsbesluiten voor polygamie uit de jaren '80 en '81 op de gronden die daarin werden aangevoerd en de gevolgde procedure, met name de vereiste toestemming van de vrouw. Zij constateert dat toestemming door de godsdienstige

rechtbank van Jakarta-centrum meestal verleend werd zonder dat er gronden zijn zoals genoemd in art. 4-2. Deze rechter gaat dus meestal aan de wet voorbij. In de praktijk, zo schrijft Poerbatin, is er in meer dan de helft van de gevallen sprake van een man die ergens reeds lang een vriendin heeft. In bijna de helft van die gevallen is die zelfs reeds zwanger. De toestemming van de eerste vrouw pleegt dan te worden gegeven om, zoals zij zegt, 'erger te voorkomen'. Het onvermijdelijke wordt daarmee geaccepteerd. De schrijfster constateert tenslotte toch nog dat door alle procedurele belemmeringen toestemming voor polygamie moeilijk te verkrijgen is (Poerbatin 1985: 482-485). Haar collega, Siti Hawa (1985), onderzocht slechts negen toestemmingsbesluiten van de godsdienstige rechtbank in Jakarta-noord. Zij constateert dat de rechtbank toestemming voor polygamie geeft zonder dat uit het vonnis blijkt of de rechter onderzocht heeft of een door de man aangevoerde grond ook werkelijk bestaat. Drie van de negen casus voldoen in het geheel niet aan de in de wet genoemde gronden. Eén uitspraak noemt zelfs als grond het feit dat de beoogde tweede vrouw al een kind van de man heeft. Siti Hawa concludeert dat de godsdienstige rechter meer geneigd is zich in zijn rechtsoverwegingen te baseren op het islamitisch recht. Ook concludeert zij dat de rechters het kennelijk onderling nog niet eens zijn over de toepassing van art. 4-2, waardoor het door de wetgever beoogde doel, vermindering van polygamie, wordt gefrustreerd.

Op grond van de beschikbare gegevens zou men kunnen veronderstellen, dat sedert de nieuwe huwelijkswetgeving de kans op polygamie is verkleind, zij het niet in die mate die verwacht mag worden wanneer de wet strikt zou worden toegepast. Overigens blijkt uit statistieken van het Ministerie van Godsdienstzaken over het begin van de jaren '80 dat de meeste godsdienstige rechtbanken per jaar slechts enkele tientallen toestemmingen tot polygamie afgeven, ook in miljoenensteden als Jakarta, Bandung en Surabaya (Departemen Agama, Yurisdiksi 1981 t/m 1984). Het aantal van 108 toestemmingen in het ambtsgebied van de godsdienstige rechtbank van Tasikmalaya op West-Java is een uitschieter naar omhoog. Hieruit mag men afleiden dat cijfermatig gezien polygamie tegenwoordig geen groot probleem vormt in Indonesië.

4. Verstoting

Hoe luidt de thans in Indonesië geldende wetgeving voor verstoting? In de Huwelijkswet treft men het Indonesische woord voor verstoting (talak) niet aan, en in de Memorie van Toelichting op deze wet evenmin. Hier wordt slechts over huwelijksontbinding (putusnya perkawinan) en echtscheiding (perceraian) geschreven. Hoofdstuk 8 handelt over 'Ontbinding van het huwelijk en de gevolgen daarvan'. Dit bevat de artikelen 38 tot en met 41. Artikel 38 zegt dat een huwelijk op drie wijzen ontbonden kan worden, namelijk door de dood, door een echtscheiding en door een rechterlijk vonnis. Zou echtscheiding tevens verstoting impliceren? Artikel 39-1 zegt: 'Echtscheiding kan alleen ter terechtzitting worden bewerkstelligd, en wel nadat de betrokken rechtbank vergeefs getracht heeft beide partijen met elkaar te verzoenen'. 'Echtscheiding', zo vervolgt artikel 39-2, 'kan alleen plaatsvinden, wanneer er voldoende gronden aanwezig zijn die de eensgezindheid die tussen man en vrouw behoort te bestaan, nagenoeg uitsluiten'. Als echtscheiding verstoting zou impliceren, is deze dus in elk geval gebonden aan bepaalde gronden: de Memorie van Toelichting op art. 39-2 noemt een tiental gronden om te scheiden. Redenen om te scheiden zijn:

- a. een van beide partijen begaat overspel, raakt aan de drank verslaafd, aan de opium, gaat gokken of doet iets anders wat moeilijk te genezen is
- b. een van beide partijen laat de ander gedurende twee volgende jaren in de steek zonder toestemming van die laatste en zonder geldige reden of om andere reden buiten zijn wil
- c. een van beide partijen wordt een gevangenisstraf van vijf jaar of een nog zwaardere straf opgelegd nadat het huwelijk voltrokken is
- d. een van beide partijen begaat een wreedheid of een zware mishandeling die voor de andere partij gevaar oplevert
- e. een van beide partijen wordt invalide of krijgt een ziekte die tot gevolg heeft dat hij/zij zijn/haar plichten als echtgeno(o)t(e) niet kan vervullen
- f. tussen man en vrouw komen voortdurend ruzies en geschillen voor en er bestaat geen hoop dat zij weer in een harmonieus gezinsleven zullen voort kunnen leven. Dit laatste lijkt op wat bij ons 'duurzame ontwrichting' heet, een zeer ruime en algemene echtscheidingsgrond.

De procedure voor echtscheiding wordt afzonderlijk geregeld, aldus artikel 39-3. Alvorens op de betreffende artikelen in Rv.9 in te gaan, zij gewezen op het volgende artikel, 40, van de wet zelf: 'Een vordering tot echtscheiding wordt bij de rechtbank ingediend', en de procedure daarvoor wordt ook bij afzonderlijke wetgeving geregeld (art. 40-1, 40-2). Afgaande op de artikelen 39 en 40 kan men dus kennelijk twee soorten echtscheiding onderscheiden: degene die volgens art. 39-1 'ter terechtzitting wordt bewerkstelligd', en degene waarvoor volgens art. 40 een vordering bij de rechtbank wordt ingediend.

Rv.9/1975 geeft inderdaad uitsluitel over de verstoting en wel in haar hoofdstuk 5 'Echtscheidingsprocedure' in de artikelen 14 tot en met 36. Zorgvuldige lezing van deze artikelen leert ons dat de eerste vijf, 14 tot en met 18, uitsluitend handelen over een islamitische man die van zijn vrouw wil scheiden. Het woord 'verstoting' vinden we echter pas in de toelichting op art. 14 Rv.9. Die luidt simpelweg: 'Dit artikel en 15 tot en met 18 regelen de echtscheiding door verstoting (cerai talak)'. De procedure voor de verstoting blijkt echter in de verordening beschreven te staan in bewoordingen die voortdurend de vraag open houden of het nu de man is dan wel de rechter die het beslissende woord spreekt. In de genoemde artikelen staat dat de islamitische man die van zijn echtgenote wil scheiden (menceraikan isterinya) eerst een brief (surat) richt tot de rechtbank, waarin staat dat hij wil scheiden en op welke gronden, en dat hij daartoe om een zitting verzoekt (art.14 Rv.9). De rechtbank kijkt of er echtscheidingsgronden zijn zoals hierboven genoemd (toelichting op art. 39-2 j^o art. 19 Rv.9, die een vrijwel exacte copie vormt van art. 14 Rv.9). Als dit zo is en verzoening niet mogelijk schijnt, roept de rechtbank man en vrouw op om een toelichting te geven (art. 15 Rv.9). De tekst van de verordening spreekt hier van een rechtszitting 'ter getuigenis van de scheiding' (untuk menyaksikan perceraian) (art. 16 en 17 Rv.9). De scheiding gaat in vanaf het tijdstip dat deze ter terechtzitting wordt uitgesproken (dinyatakan di depan sidang pengadilan) (art. 18 Rv.9). Direct na de zitting stelt de president van de rechtbank een verklaring op over het plaatsvinden van de echtscheiding, en zendt deze naar de registratieambtenaar (art. 17 Rv.9). Dat hier sprake is van een verstoting door de echtgenoot en niet een echtscheidingsvonnis door de rechter blijkt nog het duidelijkst uit de Memorie van Toelichting op art. 16 Rv.9: 'de genoemde rechtszitting (.....), getuigt naderhand van de scheiding, welke wordt vericht door de echtgenoot tijdens de genoemde zitting'.

Onze conclusie moet zijn dat onder het regime van de Indonesische Huwelijkswet de verstoting mogelijk is gebleven, zij het dat deze enigszins versluierd is in het begrip 'echtscheiding' en in feite verborgen in de Memorie van Toelichting bij de artikelen 14 en 16 van Regeringsverordening 9 van 1975. Voor de echtscheiding 'op vordering' van een man of vrouw bestaat een aparte procedure in de verordening (art. 20 e.v.) (5). Voor ambtenaren wordt, door Regeringsverordening 10/1983 vereist dat zij voor een echtscheiding, inclusief verstoting dus, toestemming vragen aan het bevoegd gezag, via hun superieuren. Tot zover de wetgeving over verstoting.

In hoeverre wordt deze wetgeving over verstoting nu ook daadwerkelijk door de rechter toegepast? Het Hooggerichtshof van Indonesië heeft een arrest gewezen in een Minangkabau zaak, nr.04/K/Ag/1979, waarvan de samenvatting luidt: 'Echtscheiding die wordt verricht door de man (verstoting), moet worden verricht in de godsdienstige rechtbank ter plekke (Mahkamah Agung z.d.:74). Deze opvatting is door deze hoogste rechter herhaald in een eveneens Minangkabau zaak, nr. 51/K/AG/1981: 'Verstoting dient om rechtsgeldig te zijn ter terechtzitting te worden uitgesproken (Mahkamah Agung 1985:12). Ook in arrest nr. 8/K/AG/1983 over een zaak uit Palembang komt de hoogste rechter tot dezelfde uitspraak (idem:13); kennelijk probeert men nog steeds dit te bestrijden.

In een artikel van Rochijanto over onderzoek naar 35 beslissingen van de godsdienstige rechtbank van Jakarta-noord uit de jaren 1980-1982, vallen drie interessante constatering op. Ten eerste, de rol van de godsdienstige rechter bij 'echtscheiding door verstoting' (cerai talak) is zeer passief. Volgens de auteur geeft de rechter geen beslissing maar stelt hij slechts een verklaring op dat een echtscheiding reeds heeft plaatsgevonden. Hieruit moeten we afleiden dat de wettelijk vereiste toetsing door de rechter aan de echtscheidingsgronden in de onderzochte gevallen achterwege is gebleven. Hoewel art. 16 Rv.9 eist dat de rechter tracht partijen te verzoenen, is dit slechts in 3 van de 35 gevallen kennelijk gebeurd, in 32 gevallen niet. De procedure draagt dus het karakter van een kennisgeving aan de rechter, niet dat van een verzoek (pemberitahuan dan bukan permohonan), zo schrijft Rochijanto (1985: 479).

Ten tweede, de vraag of verstoting buiten de rechtbank geldig is, wordt door deze rechtbank niet zonder meer ontkennend beantwoord. In drie gevallen bleek dat verstoting buiten de rechtbank was uitgesproken. Hier werd vervolgens een verzoekschrift ingediend opdat de verstoting bij rechterlijke beschikking alsnog kon worden goedgekeurd. De schrijver wijst er nog eens op dat volgens de Shari'a geen verplichting tot kennisgeving aan de rechtbank bestaat als geldigheidsvereiste.

Een derde interessante opmerking is dat de meeste van deze 35 verstotingen plaatsvonden in het kader van de zgn. 'talik talak' of 'voorwaardelijke verstoting' (letterlijk: 'het ophangen van de verstoting', nl. aan een voorwaarde), een verschijnsel dat sinds menschenheugenis in de archipel bestaat (Juynboll 1930: 207 e.v.). Dit biedt een keuzemoment aan de vrouw. Na de ondertekening van het huwelijkscontract immers, spreekt de bruidegom uit dat hij voorwaardelijk zijn vrouw verstoot, namelijk indien bepaalde gedragingen van hem zich in de toekomst zullen voordoen. Standaardvoorwaarden hierbij zijn

1. verlating van de vrouw gedurende zes achtereenvolgende maanden, tenzij het een overheidstaak betreft
2. het niet voorzien in haar onderhoud
3. mishandeling, en

4. verwaarlozing gedurende zes achtereenvolgende maanden.

Doet zo'n gebeurtenis zich voor, dan kan de vrouw naar de rechter gaan, en indien deze de gebeurtenis bewezen verklaart, dan vindt de verstoting onmiddellijk plaats, zonder bemoeienis van de man (Lev 1972: 163-164). Niet elke verstoting in Indonesië vindt dus feitelijk plaats op initiatief van de man. In de door Rochijanto onderzochte zaken was de man zelfs meestal al vertrokken. Huwelijken die gesloten zijn ná het van kracht worden van Rv.9 van 1975 kunnen echter niet meer beëindigd worden door een echtscheiding op grond van deze voorwaardelijke verstoting. De scheidingsgronden van de wet zijn voor die huwelijken thans de enig geldige. Dit kan worden afgeleid uit arrest nr. 25/K/Ag/1979 van het Hooggerechtshof (Mahkamah Agung 1985:10).

Het blijkt uit de beschikbare en bestudeerde rechtspraak van de hoogste Indonesische rechter derhalve dat voor een geldige verstoting wel de verplichte gang naar de godsdienstige rechtbank wordt vereist. Bij lagere godsdienstige rechtbanken wordt hieraan niet volledig de hand gehouden, zo doet Rochijanto's studie veronderstellen.

Ook op de wettelijke scheidingsgronden wordt daar volgens deze auteur niet goed gelet.

Komt de verstoting nu ook slechts zeer incidenteel voor, zoals de polygamie? Recente statistieken van het Ministerie van Godsdienstzaken geven enig uitsluitsel. Wij geven u enkele cijfers, die elk slaan op het aantal zaken per rechtbank gedurende één jaar, tussen 1980 en 1983. Zo werd door de godsdienstige rechtbank van Dompu, op een kleiner eiland ten oosten van Java in een bepaald jaar met 94 verstotingen ingestemd, er deden zich voorts 2 voorwaardelijke verstotingen voor (Departemen Agama Yurisdiksi, Mataram 1984:45). In Jakarta-noord stemde de rechtbank met 679 verstotingen in, en deden zich 110 voorwaardelijke verstotingen voor. In Bandung stemde de rechtbank met 2107 verstotingen in, en vonden er 111 voorwaardelijke plaats. Het aantal verstotingen per jaar bij rechtbanken in Westjavaanse provincieplaatsen is nog veel groter. In Tasikmalaya waren dit er, afgezien van de voorwaardelijke verstoting, reeds 3.625, in Ciamis 4.885, in Cirebon 5.324 en in Indramayuh 10.488 (idem, Bandung 1981). Door deze laatste rechtbank, die ligt in een als zeer islamitisch bekende regio, moeten per werkweek dus meer dan 200 verstotingen worden behandeld. Aan deze rechtbank zijn, zo leert ons dezelfde bron, slechts vier rechters verbonden en zeventien ondersteunende personeelsleden zoals griffiers en klerken. Men kan zich afvragen of deze mensen gegeven de grote werkdruk wel geacht kunnen worden grondig onderzoek te verrichten alvorens zij tot beslissingen komen. In elk geval blijkt dat het probleem van de verstoting, anders dan polygamie, cijfermatig beschouwd in delen van de archipel nog altijd zeer omvangrijk is. Statistische cijfers over de periode voor 1974 ontbreken ons helaas. Katz en Katz (1978:310) hebben geschreven dat volgens gezaghebbende bronnen het aantal scheidingen toen 70% hoger lag. Dit moge zo zijn, de huidige situatie op het gebied van verstotingen toont aan dat er nog een lange weg te gaan is voor het beleden doel van de Huwelijkswet, duurzame huwelijken en gelijke rechten voor man en vrouw, is bereikt.

5. Slotopmerkingen

In de inleiding van dit artikel zijn enkele recente voorbeelden gegeven van vastberaden en hard overheidsoptreden tegen politieke uitingen van de Islam, en tegen ostentatief op de Islam georiënteerd gedrag, in casu polygamie, van een hooggeplaatst bestuurder. De Or-

maswet 8/1985, die maatschappelijke organisaties het recht ontzegt een andere grondslag te hebben dan de Pancasila, waardoor het islamieten moeilijk wordt gemaakt zich openlijk te organiseren, duidt op dezelfde koers.

Bij de inlijsting van het islamitische recht in de huwelijkswetgeving van 1974 en 1975, zo'n tien jaar eerder, heeft de staat wel voor het compromis met de islamitische leiders gekozen. Volgens deze laatste dient het huwelijksrecht in beginsel enkel bepaald te worden door de Shari'a. Tegenover hen staan degenen volgens wie dit recht juist door de staat geregeld dient te worden en wel op zodanige wijze dat polygamie, verstoting en andere instituties die volgens hen het huwelijksleven en met name de positie van de echtgenote schaden, onmogelijk of althans zeer moeilijk worden. In de thans door compromissen ontstane juridische situatie kunnen beide partijen een bevestiging van hun gelijk vinden.

Islamitische leiders kunnen erop wijzen dat volgens art. 2-1 de geldigheid van een huwelijk door de godsdienst, dus voor moslims de Shari'a, wordt bepaald. Voorts kunnen zij betogen dat de wet voor de doorsnee moslim, niet-ambtenaar, weinig verandert aan de mogelijkheden tot polygamie en verstoting. Geen van beiden zijn immers verboden; weliswaar moet er toestemming gegeven worden door de rechtbank, maar dat is een godsdienstige rechtbank die zich naar men mag verwachten op de Shari'a baseert zodat er geen sprake hoeft te zijn van enige principiële afwijking van de Shari'a.

De Indonesische auteurs Siti Hawa en Rochijanto bevestigen de indruk dat de lagere godsdienstige rechter in Jakarta neigt naar een islamitische visie en de huwelijkswetgeving van 1974 en 1975 niet altijd getrouw naleeft. Ook uit gepubliceerde jurisprudentie van de godsdienstige rechtbanken blijkt dat deze zich dikwijls baseren op Arabische teksten van islamitische wetgeleerden.

Toch kan ook de andere partij betogen dat haar doeleinden zijn bereikt, althans naderbij gebracht. Immers, voor het eerst is er een wet van kracht die van staatswege voor alle Indonesiërs de hoofdlijnen van het huwelijksrecht bepaalt. Het principe van monogamie is vooropgesteld, en voor huwelijken tussen ambtenaren zelfs verplicht gesteld. Polygamie en verstoting zijn onderworpen aan toestemming van weliswaar godsdienstige rechtbanken, maar hun vonnissen moeten ten eerste worden bekrachtigd door landsrechtbanken en kunnen ten tweede in cassatie worden vernietigd door het Hooggerechtshof, dat geacht mag worden te waken over een juiste toepassing van de statelijke huwelijkswetgeving. Westerse auteurs als Katz en Katz (1978) en Hooker (1984) spreken zich in deze zin uit. Eerstgenoemden komen met informatie, gebaseerd op interviews en rechterlijke uitspraken, die hun these dat de wet een groot succes is en aanzienlijke sociale veranderingen bevordert heeft, ondersteunen. Zo achten zij de hoge griffierechten van de godsdienstige rechtbanken reeds een belangrijke drempel tegen toestemmingsvragen, en dus tegen polygamie en verstoting. Hooker (1984:273) betoogt meer principieel dat 'nu, meer dan ooit tevoren, het islamitisch privaatrecht deel uitmaakt van het rechtssysteem van de Staat'. Volgens deze auteur is het islamitisch recht nu dus degelijk ingelijst; het kan niet meer uit de lijst ontsnappen en een eigen leven leiden, zo schijnt hij te menen, eindelijk heeft de staat de Islam dan in bedwang gekregen.

Wie met ons van mening is dat de spanning tussen de twee genoemde stromingen een vrijwel permanent gegeven is in het Indonesische sociale en politieke krachtenveld, zal

ook menen dat deze spanning niet met wetgeving weggenomen kan worden. Hooguit kan de plaats waar de spanning het meest merkbaar wordt, verplaatst worden. De Indonesische wetgever heeft ervoor gekozen de rechterlijke macht een sleutelpositie te geven. De lagere godsdienstige rechters, die zowel islamitisch schriftgeleerde als overheidsambtenaar zijn, moeten het maar oplossen. Zo nodig kan het Hoogerechtshof corrigerend optreden. Deze keuze heeft geleid tot een wederopbouw en herwaardering van een afzonderlijke religieuze, islamitische, rechterlijke organisatie in Indonesië. Dat is een opmerkelijk verschijnsel indien men bedenkt dat in vele andere landen, zoals bijvoorbeeld in Egypte in 1955, de afzonderlijke religieuze rechtbanken zijn afgeschaft (vgl. Lev 1972:226).

Eén van de meest gezaghebbende studies over de godsdienstige rechtbanken van Indonesië is verricht door Daniël S. Lev; deze dateert evenwel van 1972. Voor een goed begrip van de toepassing van islamitisch recht in Indonesië, sinds de nieuwe huwelijkswetgeving van kracht is, is een onderzoek naar de huidige godsdienstige rechtspraak vereist. Op grond van recente publicatie door het Indonesische Ministerie van Godsdienst van een aantal informatieve boekjes over de bij godsdienstige rechtbanken aangebrachte en beslechtte zaken alsmede over de interne organisatie van deze rechtbanken (Departemen Agama, Yurisdiksi, 1981, 1982, 1983 en 1984) én op grond van de huidige samenwerking van dit ministerie met de Rijksuniversiteit Leiden op islamologisch terrein, zou men kunnen veronderstellen dat het klimaat thans voor dergelijk onderzoek rijp is geworden. Ook ten behoeve van een wetenschappelijke vergelijking met de uit de koloniale tijd daterende literatuur, o.a. van Snouck Hurgronje, is nader onderzoek naar het islamitisch recht in Indonesië bepaald gewenst.

NOTEN

1. De term 'inlijsting' is ontleend aan Van Vollenhoven (bijv. 1931: 403 e.v.) en geeft op beeldende wijze de poging van een nationale wetgever de Shari'a enerzijds geheel in stand te houden, anderzijds de grenzen ervan duidelijk te bepalen, weer.
2. De informatie over deze vier gevallen is afkomstig van de Nederlandse Ambassade in Indonesië.
3. Het ligt voor de hand de bestudering van het islamitisch recht in Indonesië toe te spitsen op huwelijksrecht. In het publiekrecht speelt de Shari'a geen rol van betekenis. Weliswaar wordt nu en dan de aandacht getrokken met een bericht als zou het islamitisch strafrecht in Indonesië worden ingevoerd, laatstelijk zelfs toegeschreven aan een ambtenaar van het Ministerie van Justitie (Jakarta Post, 5 oktober 1987). Maar voorlopig staat vast dat het Indonesisch strafrecht in overwegende mate wordt bepaald door een op Nederlandse en dus indirect Franse, leest geschoeid Wetboek van Strafrecht. In 1918 werd voor de Indonesiërs het Nederlands-Indisch Wetboek van Strafrecht van kracht en dit is na de onafhankelijkheid van kracht gebleven, volgens overgangsbepaling II uit de Grondwet van 1945. Thans wordt het ontwerp voor een nieuw wetboek op het Indonesische Ministerie van Justitie voorbereid. In het kader van de Nederlandse Raad voor Juridische Samenwerking met Indonesië zijn daarbij voor consultatie ook betrokken prof.dr. D. Schaffmeister (R.U. Leiden) en prof.mr. N. Keijzer (VU, thans raadsheer bij de Hoge Raad).

Op het gebied van het erfrecht doen zich in de archipel reeds lang spanningen voor tussen gewoonterecht en Shari'a. De diepgewortelde patri- en matriliniale familieverbanden op de verschillende eilanden, die onderling vaak sterk verschillen, impliceren het bestaan van verschillende erfrechtssystemen in Indonesië (Prins 1951:289). Van de andere kant doet ook de overheidsrechtspraak zich gelden. Zo is in de jaren '50 de erfrechtelijke positie van de weduwe door de cassatierechtspraak geleidelijk ontwikkeld tot die van een erkende erfgename (Lev 1962: 213-224). Voorts kennen bijvoorbeeld ook de vrome stichting of 'wakaf', de voogdij en de adoptie in Indonesië opmerkelijke afwijkingen van het islamitische recht. De Shari'a speelt dus op al deze terreinen wel een rol, maar moet het toneel dikwijls delen met andere normstelsels.

De voornaamste manifestatie van de Shari'a in Indonesië treft men aan in het huwelijksrecht. Zo heeft de overgrote meerderheid van de zaken der godsdienstige rechtbanken betrekking op huwelijksrecht (Departemen Agama, Yurisdiksi 1981-1984). Ook in de internationale literatuur over islamitisch recht in Indonesië wordt steeds de meeste aandacht gegeven aan huwelijksrecht (Hooker 1984:248-278; Katz and Katz 1975, 1978; Lev 1972:135-185). Verschillende Indonesische dissertaties en andere publicaties geven er blijk van dat ook onder juristen in het land zelf daarnaar de meeste belangstelling uitgaat (zie hiervoor de literatuurlijst bij S. Pompe t.v.1988). In Nederland publiceerden achtereenvolgens mr. K.L. Tan (1976), prof.mr. J. Prins (1977), prof.dr. B.J. Boland (1982) en mr. S. Pompe (t.v.1988) over de invoering van de nieuwe huwelijkswetgeving. Ook rechtsantropologische onderzoekers als de echtparen Slaats-Portier en Von Benda-Beckmann-Drooglever Fortuyn hebben in de recente tijd op diverse plaatsen aandacht aan het huwelijksrecht besteed. En om tenslotte een ouder werk over islamitisch recht in Indonesië te noemen: reeds bij Juynboll (1903) heeft het langste hoofdstuk betrekking op het huwelijk.

4. Indien in het navolgende een wetsartikel wordt genoemd zonder nadere vermelding, bijvoorbeeld 'art. 1' dan is steeds sprake van een artikel uit Huwelijkswet 1/1974. Artikelen van de Regeringsverordening 9/1975 en 10/1983 worden aangeduid met Rv.9 en Rv.10.
5. De resterende art. 20 e.v. Rv.9 handelen over de echtscheiding op vordering (gugatan) van man of vrouw, zowel voor islamieten als niet-islamieten (MvT bij art. 20 Rv.9). Die procedure wordt besloten met het uitspreken van een rechterlijk vonnis (putusan) in een openbare zitting (art. 34-1 Rv.9). Opmerkelijk is dat hiervoor dezelfde gronden schijnen te gelden als eerder genoemd voor de verstoting (zie art. 19 Rv.9). Als dit vonnis van een godsdienstige rechtbank komt, wordt het aan de landsrechtbank gezonden. Daar zet een rechter het woord 'bekrachtigd' op het vonnis, ondertekent het en zet het dienststempel erop. Binnen zeven dagen moet de griffier van de landsrechtbank het retourneren (art. 36 Rv.9).

Geraadpleegde literatuur:

Ball, John, Indonesian law, commentary and teaching materials, Sydney 1981.
Boland, B.J., The struggle of islam in modern Indonesia, The Hague 1982.
 Departemen Agama, Yurisdiksi Pengadilan Tinggi Agama dan Pengadilan Agama; Bandung 1981/82; Surabaya 1982/83; Mataram 1984/85. Departemen Agama, Yurisprudensi badan peradilan agama, Jakarta 1981/82; 1982/83; 1984/85; 1985/86.
 Departemen Kehakiman, Himpunan Undang Undang dan Peraturan Peraturan tentang Perkawinan, Jakarta 1977.
Djojodigono, M.M., Adat law in Indonesia, Djakarta 1952.
Dijk, C. van, Rebellion under the banner of islam: The Darul Islam in Indonesia, The Hague 1981.
Dijk, C. van (red.), Islam en politiek in Indonesië, Muiderberg 1988.
Geertz, Clifford, The religion of Java, Chicago 1960.
Hawa Nuraja S.H., Siti, Pelaksanaan pasal 3 ayat (2) sampai pasal 5 dan pasal 7 ayat (2) UU no 1 tahun 1974. Pada pengadilan agama Jakarta Utara tahun 1980-1982, in: Hukum dan Pembangunan, tahun XV no 5, oktober 1985, pp. 486-490.
Hooker, M.B., Islamic Law in South-East Asia, Singapore 1984.
Juynboll, Th.W., Handleiding tot de Kennis der Mohammedaansche Wet volgens de Leer van de Sjafii'tische School, Leiden 1930 (vierde druk).
Lev, Daniel S., The Supreme court and adat inheritance law in Indonesia, in: American Journal of Comparative Law 11 (1962), pp. 205-224.
Lev, Daniel S., Islamic courts in Indonesia, Berkeley 1972.
Katz, June S. and Ronald S., The new Indonesian marriage law: a mirror of Indonesia's political, cultural and legal systems, in: American Journal of Comparative Law 1975 (23), pp. 653-681
Katz, June S. and Ronald S., Legislating Social Change in a Developing Country: The New Indonesian Marriage Law Revisited, in: American Journal of Comparative Law 1978 (26), pp. 309-320.

Logemann, J.H.A., Nieuwe gegevens over het ontstaan van de Indonesische grondwet van 1945.
 Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen Afd. letterkunde, Nieuwe Reeks - deel 25 - 14, Amsterdam 1962.
 Mahkamah Agung, Klapper yurisprudensi, Jakarta (z.d.).
 Mahkamah Agung, Putusan putusan pengadilan agama, Jakarta 1985.
Nieuwenhuijzen, C.A.O. van, What the Japanese did to islam in Java, Batavia 1947.
Noer, Deliar, Islam in Indonesia and Malaysia: a preliminary study, in: Review of Indonesian and Malayan Affairs, vol. 9. no 2, July-December 1975.
Noer, Deliar, Administration of islam in Indonesia, Ithaca (N.Y.) 1978.
Otto, J.M. and S. Pompe, The legal oriental connection, in: W. Otterspeer en F. Schröder (eds.), The Leiden Oriental Connection, Oriental studies at Leiden University 1850-1940 (Te verschijnen in Leiden 1989).
Poerbatin, Ny. D.F., Penerapan pasal 3, 4, 5 UU no. 1 tahun 1974 di pengadilan agama Jakarta Pusat, in: Hukum dan Pembangunan, tahun XV, no. 5, oktober 1985, pp. 481-485.
Pompe, S., Mixed Marriages in Indonesia: some comments on the law and the literature, in: Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde, te verschijnen in 1988.
Pompe, S., Een overzicht van het Indonesisch huwelijksrecht met betrekking tot echtscheiding door verstoting en polygamie, in: Syllabus Indonesisch recht, NORZOAC, Leiden, 1988, pp. 214-218.
Prins, J., Adat law and Muslim religious law in modern Indonesia. An introduction, in: The world of Islam 1951(1), pp. 283-300.
Prins, J., Adat en islamitische plichtenleer in Indonesië, Den Haag 1954.
Prins, J., De Indonesische huwelijkswet van 1974, Nijmegen 1977.
Rochijanto S.H., Herni, Pelaksanaan pasal 39-41 (UU no. 1 tahun 1974) beserta peraturan pelaksanaannya (pasal 14-36 P.P. 9 tahun 1975) pada pengadilan agama Jakarta Utara tahun 1980-1982, in: Hukum dan Pembangunan, tahun XV, no. 5, oktober 1985, pp. 474-480.
Sabaroedin-van Heek, M.L., De verstoting - uitwerking in het Nederlands recht en het Indonesisch recht. Werkstuk rechtsvergelijking, Groningen 1986.
Sauveplanne, J.G., Rechtsstelsels in vogelvlucht, een inleiding tot de privaatrechtsvergelijking, Deventer 1981.
Snouck Hurgronje, C., Mr. L.W.C. van den Berg's beoefening van het Mohammedaansche recht, in: De Indische Gids pp. 363-434; pp. 737-816.
Tan, mr. K.L., Overzicht islamitische godsdienstige rechtspraak in Indonesië, Leiden 1976.
Vermolen, Marjon, Een onderzoek naar de Nederlandse literatuur over het islamitisch recht in de periode 1840-1940; werkstuk 'recht en bestuur in ontwikkelingslanden', Groningen-Leiden, 1986.
Vollenhoven, C. van, Het adatrecht van Nederlands-Indië. Eerste deel, Leiden 1918.